

УДК 1 (477): 394

Т.Г. Бабина

МЕНТАЛІТЕТ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Стаття присвячена актуальній проблемі виявлення впливу ментальних чинників на розвиток української філософської думки. Особлива увага приділяється тим ментальним настановам, які в трансформаційних процесах сприяють культурному підйому і філософському Ренесансу.

Ключові слова: *духовна культура, менталітет, етнорелігійні чинники, національний характер, українська філософська традиція.*

Перехід від техногенної до антропогенної цивілізації з необхідністю ставить завдання пошуків нової парадигми світосприйняття і світорозуміння, яка дозволить людству не лише вижити в третьому тисячолітті, але й відкрити нові обрії творчої діяльності людини. В цьому процесі особливу роль покликана відіграти філософія, яка дозволяє персоніфікувати культуру, викрити повноту культурно-історичних взаємин суспільного розвитку.

В зв'язку з цим постає питання: якою повинна бути філософія нового тисячоліття, адже розвиток науки і техніки в ХХ столітті, поставивши під загрозу існування всієї цивілізації, виявив необхідність нового типу мислення, нової філософії, яка б відтворила розлагоджений механізм взаємодії теоретичної свідомості і фундаментальних цінностей культури.

З'ясувалося, що філософія культури, ідеалом якої є наукова раціональність, втрачає цілісний підхід, опиняється в “лабіринті гносеологічної схоластики” (О.Лосєв); наука не може замінити собою всю культуру, наукова раціональність – духовність, а раціоналістична філософія – все розмаїття філософського освоєння світу.

Заради справедливості відмітимо, що раціональність не завжди була домінантою європейської культури. Довгий час вона конкурувала з такими культурними архетипами, як міфічне “архе”, традиція, релігійна віра, світова воля чи екзистенція. Однак, починаючи з XVII століття, наука, швидко розвиваючись, займає основне місце серед культурно-історичних програм, її вплив на суспільне життя постійно зростає. В таких умовах наукова раціональність стає одним з фундаментальних ідеалів європейської культури.

Це з неминучістю відбивається і на філософії, ознакою і головною метою якої стають пошук довершених раціоналізованих схем і велетенських логічних побудов. При такому підході філософія, подібно до науки, звужує свої обрії до певного фрагменту дійсності, втрачає цілісність, відкритість, догматизується.

Класичний раціоналізм спирався, перш за все, на досвід наукового пізнання. Тому, подолання класичного бачення філософських проблем суспільного розвитку передбачає опору на інший вид людського досвіду, яким є досвід повсякденного існування, життєвий світ людини в цілому, екзистенційні виміри людського буття. Адже філософія є передусім любов'ю

до мудрості. А, оскільки, любов – це скоріше стан душі, то і філософське пізнання повинно мати, перш за все, “таємні глибини людської душі”, яка страждає, радіє, перебуває в конфлікті, постійно вибирає між добром і злом (М.Бердяєв) [1].

Традиційна філософія, яка залишається в лоні раціоналістичної традиції, абсолютизує загальне і всезагальне і майже ігнорує конкретно-індивідуальне. Екзистенціальний тип філософування пов’язує процес пізнання з долею людини. Цей тип філософування передбачає, що таємниця буття може бути осягнена лише в людському існуванні. Людське ж існування здійснюється в лоні культури, в рамках якої узагальненням світосприйняття, світобачення і світорозуміння певного народу на рівні понять виступає національна філософія.

Тому цілком природним і закономірним є інтерес науковців до проблем самотності національної філософії, української, зокрема. Специфіка філософування українців неодноразово ставала предметом ретельного аналізу дослідників. Разом з тим, проблема впливу ментальності на тип мислення, спосіб філософування майже залишилася поза увагою видатних мислителів. Хоча, як з’ясувалося, ментальність визначає стрижневі переважаючі ідейні тенденції, способи мислення в інтелектуальному житті нації, є витокom і водночас матрицею для пізнання і розуміння специфіки духовності народу.

Метою даної статті є виявлення впливу ментальних чинників на розвиток української філософської думки. Але перед тим, як аналізувати вплив ментальних чинників на спосіб філософування і актуалізацію тієї чи іншої філософської проблематики, необхідно зробити декілька зауважень. По-перше, питання національної ідентифікації результатів філософської творчості є надзвичайно складним. Це обумовлено, з одного боку тим, що в філософії, яка є найвищим духовним синтезом, вищим ступенем абстрагування, ментальні чинники виявляються опосередковано і не так яскраво, як, наприклад, в художній літературі: з іншого боку – філософія, розвиваючись за своїми власними, специфічними закономірностями, узагальнює здобутки не лише національної, але й світової філософської думки. Отже, відрізнити вплив національних ментальних чинників на спосіб мислення вченого від інокультурних чинників теж непросте завдання.

Друга складність пов’язана зі специфікою української ментальності, парадигмальною рисою якої є антиномізм, тобто українській нації притаманні риси обох полюсів бінарних опозицій, в яких представлені головні властивості соціальної психіки: інтроверсія – екстраверсія, ірраціональність – раціональність, інтуїція – сенсорика тощо. В залежності від історичних, економіко-політичних, соціокультурних та ін. умов в суперечливому українському менталітеті починають домінувати екстраверсивні або інтроверсивні елементи, що також ускладнює теоретичний аналіз. Незважаючи на складність означеної проблеми, її розробка залишається провідним завданням сучасної української філософської думки.

Основна мета дослідження – виявити вплив ментальних чинників на розвиток української філософської думки.

Однією з головних рис ментальності українців є сенситивність, яка з одного боку робить українців схильними до компромісів, здатними поступитися своїм (Т.Рильський), ототожнити себе з “іншими” (Б.Янів), а з іншого – проявляється в прагненні пізнавати світ через власні відчуття, особистий досвід.

Ця специфічна світоглядна домінанта українського народу визначила і особливий тип філософування, який тісно пов’язаний з “вплетенням” філософських ідей у цілісну тканину культури. Духовна енергія, що виступала у формі філософського мислення, практично не концентрувалася в індивідуальних філософських вченнях, а “розтікалася” по всій духовній культурі, утворюючи неповторне переплетіння раціонального і ірраціонального, знання і віри, загальнолюдського і національного, філософії і повсякденного життя.

З іншого боку, іманентно притаманне українському мисленню цілісне сприйняття світу, пошук вищого духовного синтезу і всеохоплюючої мудрості підносили теологічні, морально-етичні, естетичні, літературознавчі, етнографічні дослідження українських мислителів до рівня філософських узагальнень.

Численні дослідження українського менталітету дозволяють віднести українців до народів-інтровертів, для яких надзвичайно важливим є розуміння буття, як присутності людини у світі, включеності її у всі зв’язки і відносини безпосереднього існування.

Класичний європейський раціоналізм вважав сферу повсякденності несуттєвою для розуміння людини і світу. Редукуючи буття до сутності вивчення предмету, до “схоплення логіки речей”, він залишав за межами своєї уваги величезний масив існування людини, який відіграє вирішальну роль в організації і усвідомленні людського буття в цілому. В західній філософії необхідність подолання редукціонізму класичного раціоналізму вперше була обґрунтована феноменологією, яка запропонувала загальні методологічні засади для дослідження онтологічних феноменів, повсякденності, зокрема. Особливо підкреслимо, що для української філософії ця проблематика завжди була актуальною.

Інтровертність робить суспільство закритим, спрямовує увагу етноспільноти на саму себе, виводить на перший план власні проблеми. «Інтровертивний соціум сподівається на встановлення бажаної справедливості якоюсь зовнішньою всемогутньою силою, такий настрій посилюється ірраціональністю української психіки, домінуванням у ній чуттєвості та естетизму» [4, 46]. Інтровертність українців має зовсім інші коріння походження, ніж, наприклад, інтровертність японців, яка багато в чому обумовлена острівним геополітичним положенням країни. Формування української ментальності відбувалося в специфічних умовах “перетину

світів”, розкритості, незахищеності краю. Українська інтровертність – це реакція на постійну експансію інокультурного середовища. «Комплекс малоросійства породив феномен «національної непритомності» [8, 185].

Перебування українського народу впродовж століть у “межовій ситуації” спричинило деформацію або переструктурування менталітету, «історичні хвороби» якого «треба буде довгі-довгі десятиліття ізживати» [5, 222]. Інші культури отримали доступ до самих соціокультурних підвалин корінної культури. В таких умовах інтроверсивна замкнутість українців на собі стала потужним імпульсом для самозбереження спільноти. У всіх колізіях історії, всупереч законам асиміляції, спільнота зуміла зберегти свою самість, ідентичність, неповторність національної культури, залишилася у ментальній площині сама собою.

В теоретичних розробках інтровертність, як базова характеристика української ментальності, виявилася в зосередженості мислителів на розробці питань сенсу і мети людського існування, внутрішнього самовдосконалення індивіда, творенні духовних цінностей в більшій мірі, ніж на проблемах “оволодіння світом” і його практичного перетворення. Схильності до самозаглиблення, зміщенню уваги на абстрактні проблеми (в основному морального характеру), підвищенню рефлексивності теоретичних студій сприяє і така риса української ментальності, як етичність.

Інтровертність спільноти тісно пов’язана з орієнтацією її членів на традиційні цінності. Традиціоналізм має двоїстий характер: в певних випадках він діє як “захисний механізм” соціуму від інокультурного впливу, в інших – перетворюється на джерело деструктивного консерватизму. Традиціоналізм українців, який проявляється в схильності до усталених форм діяльності, сакралізації буденного життя, демонстративно підкресленій орієнтації на своє, національне, як правило, не призводить до консерватизму. Суспільство залишається відкритим, а кожне нове покоління українців здатне до сприйняття нового, шукає нові шляхи і форми життя (Т.Рильський).

Дружнє, шанобливе ставлення українців до інших народів сформувало і своєрідну модель відношення до інокультурних цінностей: вони приймаються як даність, як те, що має право на існування (хоча і не обов’язкові для копіювання і наслідування).

Така світоглядна домінанта викликала до життя специфічний історичний феномен – “київське християнство”, головною ознакою якого є універсалізм, воно “було відкрите для Сходу і Заходу, толерантно сприймало західне християнство, незважаючи на посилену антиримську пропаганду з боку Візантії” [3, 293]. Особливість київського християнства полягає в тому, що, долаючи, як абстраговану інтелектуальну релігійність, так і чисто зовнішній практицизм віри, воно культивувало внутрішню інтуїтивну релігійність, яка через містичність, символічність і образність призводила до формування неповторної ментальності, уособленням якої став типовий представник українського народу: “глибоко віруючий, але не ханжа, життєрадісний, але не

розпусний, відданий церкві, але не фанатик, діяльний член суспільства, чесний, правдивий і непохитний у своїх переконаннях і діях“ [2, 14-15].

Київське християнство базувалося на софійній традиції філософування і релігійній творчості, яка відповідала психологічному складу народу, його ментальності. На противагу епістемному підходу (який став основою західноєвропейського типу мислення і, породивши тенденцію побудови логічно-безваріантних світоглядних систем, врешті рещт, зруйнував цілісне сприйняття світу людиною, знецінив її внутрішнє життя і зацентрував людське існування, перш за все, на земному бутті) софійний підхід ґрунтується на принципі “зворотного зв’язку” у відношеннях Бога і людини. Вважаючи головною метою людського життя “обоження”, київське християнство (спираючись на твори видатних теоретиків християнства Афанасія Великого, Григорія Ніського, Макарія Великого, Григорія Богослова та ін.) пропонує реальний духовний шлях досягнення цілі, який кожна людина повинна пройти самостійно в лоні Церкви. Індивідуальний духовний досвід не обмежується теоретичним вивченням віри і логіко-епістемними побудовами. Це – важка повсякденна кропітка праця, що починається з вольового акту віри, корегується літургійною діяльністю і релігійними обрядами, скеровується “почуттями серця” і має на меті бачення “фаворського світла” вже в земному існуванні людини.

Ця теоретико-методологічна засада київського християнства визначила особливості самосвідомості не лише культури Києворуської доби, але й знайшла своє відображення у творчості Г.Сковороди, П.Юркевича, М.Бердяєва, Л.Шестова, в студіях сучасних українських дослідників.

Особливо підкреслимо, що довгий час філософські пошуки залишалися в межах релігійного світогляду, а основною формою існування релігійно-філософських ідей була софіологія. Після відокремлення філософії в самостійну галузь специфічного людського знання, її зв’язок з релігією (православною, зокрема) не переривався. Богослови часто-густо використовували положення і аргументацію різних філософських шкіл. В свою чергу, вітчизняна філософія наскрізь просякнута богословськими ідеями, що надає їй неповторної забарвленості і дозволяє сподіватися, що криза, яку переживає сучасна філософія, і яка багато в чому пов’язана з нехтуванням досвіду, набутого у вітчизняній теології, буде подолана. І в цьому процесі не остання роль належатиме українській філософії, що відроджує з небуття надбання вітчизняних дослідників, відкриваючи сучасній цивілізації самобутні підходи пізнання і розуміння світу і духовності людини.

Визначаючи специфіку богослов’я київського християнства, Климент Смолятич (стиль богословствування якого є софіологічним), характеризує його як “філософізоване богослов’я”. Спираючись на твори відомих християнських богословів, Києворуська філософська думка вирізнялася осмисленням реального та ірреального світів, напруженими пошуками сенсу

існування людини, націленістю на святість, як найвищу цінність життя, моральний ідеал поведінки людини.

Простежуючи далі релігійно-містичну традицію в українській філософії (І.Вишенський, Іов Почаївський, Клірик Острозький та ін.) можна констатувати особливу турботу мислителів про збереження києвохристиянських традицій пізнання і розуміння світу і людини. Розуміння філософії як мудрості, що вчить осягати істину через містичне єднання з богом на перший план вивело питання “внутрішньої людини”, сутності душі, як пов’язаного з Богом начала, самопізнання, як шляху єднання з Творцем (Феодосій Печерський та ін.). Починаючи з XIII століття ця світоглядна тенденція стає провідною і знаходить відображення у творах ієрархів церкви І.Копинського, М.Смотрицького та ін.

Загибель давньоруської держави, татаро-монгольська навала, розподіл українських земель між Литвою і Московщиною призвели до руйнації єдиної соціокультурної цілісності і на століття визначили дві лінії розвитку: Північно-Східні землі опинилися в сфері впливу російської православної культурної парадигми; Західні і Південно-Західні землі (входячи до складу Польсько-Литовської держави) з неминучістю втягувалися в сферу функціонування західноєвропейської культури. В той час, як філософська думка Московського князівства, а згодом і Російської держави, залишалася під контролем ортодоксального православ’я, богословські трактати українських теологів активно включали філософські надбання як вітчизняної традиції, так і західноєвропейської філософії і науки Нового часу. І хоча, з точки зору ортодоксального християнства, це призводило до виникнення різного роду ересей, проте сприяло розвитку самобутньої української філософії.

Філософи Києво-Могилянської академії продовжують розробляти гуманістичну проблематику, переосмислюють релігійні, філософські, наукові ідеї під кутом зору національних ментальних домінант. Уся спадщина київського християнства з його універсалізмом, плюралізмом, неортодоксальністю ніби “вибухає” в творах М.Козачинського, С.Яворського та ін., забарвлюючи філософію специфічними, нетрадиційними, національно-релігійними елементами. Вперше так яскраво і чітко ментальність визначила зміст і спосіб філософування.

Чуттєвість, як одна з провідних рис української ментальності, в теоретичних розробках виявляється як традиційний сенсуалізм. На це звертають увагу багато дослідників, проте специфіка цього сенсуалізму так чітко і не визначена. Європейська сенсуалістична традиція, яка намагалася вивести весь зміст пізнання з діяльності органів чуття, розуміла чуттєвість як результат функціонування органів чуття в процесі взаємодії людини з оточуючим середовищем (за винятком Берклі і Юма).

Для українських мислителів чуттєвість ніколи не була реакцією на “зовнішнє”. Вона визначала стан “внутрішньої людини”, мала своїм осередком душу (серце) і була шляхом містичного єднання з Творцем. Так Г.Сковорода під кутом зору української ментальності тлумачить добре відомий міф про Нарциса. На його думку, Нарцис, споглядаючи себе, закохується не в свою зовнішність, красу якої фіксує зір, а здійснює сповнений драматизму акт самопізнання, метою якого є пошуки Бога в своєму єстві, єднанні з ним. Досягти такого єднання можна тільки за умови звільнення від усіх зовнішніх обмежень і глибокого проникнення у свій внутрішній світ [6]. В процесі самопізнання (що одночасно є і актом Богопізнання) людина проривається крізь зачерствілу оболонку “зовнішньої людини” до “істинної людини”, до таємничого ядра своєї сутності – серця, що визначає сенс і зміст її існування. З одного боку, “все життя скероване усередину” [6, 234], “знехтуй земним, дивись на нематеріальне” [6, 255], а з іншого – “наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос є для нас зразком багатьох героїв” [6, 300].

Домінування в системі національних цінностей особистісних дійових якостей, прагнення до цілісності світу людини, в якому визначальну мотиваційну, рушійну і духовно-синтезуючу роль відіграє серце, дозволяє говорити про кордоцентризм, як важливу рису української ментальності. Елементи кордоцентризму, визнання “зрушень серця” (С.Ярмусь) домінуючими в житті українця виявляються у традиціях, національних звичках, моральних настановах, релігійному житті і в філософських роздумах.

Обґрунтовуючи глибокий генетичний зв'язок і взаємовплив національного характеру і філософії українського народу, Д.Чижевський назвав “філософію серця” притаманною українській думці [7]. Додамо, що оригінальна національно-культурна кордоцентрична традиція (яка знайшла багатоваріантне втілення у філософських студіях Г.Сковороди, П.Юркевича, М.Гоголя, П.Куліша, В.Лесевича, В.Липинського та ін.) є яскравим проявом впливу саме українських ментальних чинників на визначення філософської проблематики і стилю філософування. На противагу тим дослідникам, які не вважають українську філософію кордоцентричною, ще раз зазначимо, що в даному випадку нас передусім цікавить філософська традиція, яка зумовлена українськими ментальними чинниками.

Намагання слідувати моральним законам християнства і в повсякденному житті, страх порушити гармонійну цілісність свого внутрішнього світу, який є осередком певної стабільності і самодостатності людини в мінливому, жорсткому зовнішньому світі виявляється в таких рисах українського національного характеру, як витончена чуйність, стриманість, емпатія, ввічливість. Багато вчених (К.Кавелін, М.Костомаров, О.Кульчицький, Т.Рильський, В.Янів та ін.) вважають ці якості виявленням ще однієї характерної риси української ментальності – шляхетності.

Шляхетність, толерантність – характерні ознаки “наукового стилю” українських вчених ХІХ століття. Достатньо пригадати полеміку П. Юркевича з М. Чернишевським.

Сповідуючи ідею рівності, ненасильства, українці толерантно ставляться до країн з міцною державною організацією, від яких очікують захисту і допомоги на основі рівноправних, партнерських відносин. В той самий час, вони демонструють упередженість щодо будь-якої влади в своїй країні. Особливо за умови функціонування чужої, нав’язаної влади ця опозиційність на рівні функціонування громадянського суспільства обертається “відмовою від будь-якої боротьби” (Д.Донцов), намаганням зануритися в обмежений мікросвіт, “домашній затишок”, “хуторок”, а в теоретичних розробках – втратою всеохоплюючого синтезу, “некритичністю” філософії, зосередженістю на “неконфліктних” проблемах. Проте, прихований “мовчазний бунт” проти влади “проривається” в інтелектуально-духовній сфері при перших ознаках “відлиги” чи при появі політичних новацій.

На наш погляд, можна спостерігати цікаву тенденцію: в часи домінування цінностей іншої культури українські мислителі більше вдаються до розробки абстрактних філософських проблем; як тільки соціально-політичні умови сприяють процесам відродження національного духу, традиційної культури, спрацьовують механізми, які відтворюють дію ментальних чинників, що з неминучістю призводить до “вибуху”, культурного підйому, появи яскравих студій, що відповідають нагальним питанням сьогодення.

З отриманням Україною незалежності гуманістична проблематика стала провідною в українській філософії. За роки незалежності України з’явилися ґрунтовні дослідження феноменів національної свідомості, національної психології, формування особи в контексті етнонаціонального культурного простору, зроблені перші кроки у вивченні проблеми становлення української ментальності в процесі етогенезу і філогенезу, а також механізмів трансляції ментальності при зміні поколінь тощо.

Амбівалентність української ментальності призводить до ще одного цікавого феномену: з одного боку, в теоретичних розробках українські мислителі прагнуть до всеохоплюючого синтезу, з іншого – під впливом природного практицизму – тяжіють до розробки проблем, безпосередньо пов’язаних з буденним життям людини, зосереджуються на них і вже майже не піднімаються до рівня узагальнюючих абстракцій.

При такому підході неможлива побудова цілісних завершених філософських систем, проте, філософська постановка проблеми відкриває широкі можливості для її розробки в інших гуманітарних і прикладних науках. Таким чином, утилітаризм і розумний егоїзм українського народу швидше сприяє розвитку тих галузей гуманітарного знання, які мають безпосередній практичний вихід і дають реальні практичні результати: мовознавство, літературознавство, етнографія, історія, а також соціальна

філософія, яка тісно пов'язана з питанням державотворення, політичними процесами в країні.

Подальше дослідження проблеми впливу менталітету на формування сучасної української філософської думки потребує системного аналізу української національної свідомості в контексті новітніх трансформаційних процесів в Україні і світі.

Література

1. Бердяев Н. Царство духа и царство Кесаря. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА; ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 349 с.
2. Губаржевський І. Основи українського православ'я. – Чикаго, Нью-Йорк, 1970. – 19 с.
3. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
4. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11-12. – С.37-59.
5. Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: Атіка, 1995. – 235 с.
6. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – К.: ТОВ «Видавництво «Обереги»», 2005. – Т.2. Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Виправлене видання. – К.: Вид-во «Орія» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
8. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. – К.: Таксон, 1997. – 236 с.

Аннотація. *Т.Г. Бабина. Менталітет в контексте української філософії.*

Стаття посвячена актуальній проблемі определения впливння менталітета на розвитие української філософської мысли. Особое внимание уделено тем ментальным характеристикам, которые в трансформационных процессах способствуют культурному подъему и философскому Ренессансу.

Ключевые слова: *духовная культура, менталітет, етнорелигиозные факторы, национальный характер, украинская философская традиция.*

Annotation. *T.G. Babyna. Mentality in the context of the Ukrainian philosophy.*

The article focuses on the issue of identifying the influence of mentality factors onto the evolution of Ukrainian philosophical thought. The special emphasis is laid on the mentality factors that enhance cultural revival and philosophical Renaissance in transformational period.

Key words: *spiritual culture, mentality, ethnic and religious factors, national character, Ukrainian philosophic tradition.*

Надійшла до редколегії 15.10.2009 р.